

Harinck, George, Herman Paul & Bart Wallet (red.) (2009), *Het gereformeerde geheugen. Protestantse herinneringsculturen in Nederland, 1850-2000*, Amsterdam: Bert Bakker, pp. 648, ISBN 9789035133501, € 39,95.

Bouwman, Willem (2009), *Het Gereformeerden Boek*, Zwolle: Uitgeverij Waanders, pp. 384, ISBN 9789040085239, € 14,95.

De uitbundige geschiedenis van het *Gereformeerde, protestantse geheugen* gaat niet zo zeer over wat er van het verleden herinnerd wordt als wel over de vraag hoe dat wat herinnerd wordt, herinnerd wordt. Alle bijdragen zijn pogingen een analyse te plegen van de herinnering aan de herinnering. De studies die in deze bundel verzameld zijn, richten zich vooral op de betekenis van de herinnering voor de identiteit van dat volksdeel dat zich in de laatste 150 jaar als gereformeerd identificeerde. In de grondige en informatieve inleiding op deze bundel, geschreven door Herman Paul, stelt de redactie zich in de lijn van de grote geschiedwerken over de *lieux de memoires* (Nora 1997) en de *Erinnerungsorte* (Francois & Schulze 2001). Daarin verschilt deze bundel echter geheel van de vierdelige in Nederland verschenen serie publicaties over de *Plaatsen van herinnering* (Wesseling 2007). Deze laatste geschiedenis poogt gebeurtenissen, plaatsen, personen uit het verleden te beschrijven die voor dat verleden belangrijk waren. Die geschiedenis van plaatsen van herinnering geeft de consensus weer over wat van het vaderlandse verleden het weten waard is. De geschiedenis zoals die in *Het gereformeerde geheugen* wordt onderzocht staat altijd in het perspectief van degenen die zich die geschiedenis herinneren of herinnerden, en zegt daarbij minstens ook iets over wie gereformeerden waren of wilden zijn.

Het gereformeerde geheugen is daarmee geworden tot een identiteitsproject. Tegelijk is echter die identiteit gekenmerkt door nauw getrokken grenzen met degenen met wie men het meest verwant is. Wie gereformeerd is en wie niet, het gereformeerde protestantisme, is lastig af te bakenen en nauwelijks te definiëren. In de herinneringsproductie en –consumptie wordt die identiteit echter zowel gevormd als begrensd. In die identiteit is er steeds een spanning tussen werkelijkheid en verbeelding, een spanning die zich ook in de geschiedenis toont, en door de herinneringsmanagers wordt gemanipuleerd. In *Het gereformeerde geheugen* gaat het dan ook om vragen als: wie creëerden de gereformeerde historische beeldvorming, welke groepen vertegenwoordigden deze herinneringsproducten en welke belangen stonden daarbij op het spel? Daarbij wordt het gereformeerde protestantisme steeds opnieuw gedefinieerd. Met name geldt dit voor de periode na de Afscheiding als de eenheid van het protestantisme, verbeeld door de Vaderlandse kerk, nadrukkelijk wordt doorbroken maar na het midden van de negentiende eeuw in dit proces van confessionele differentiatie juist een duidelijker gezicht krijgt. Als herinneringsculturen gekoppeld zijn aan religieuze groepsvorming dan ligt het voor de hand dat het einde van het historisch onderzoek, waar deze bundel verslag van doet, valt waar het richtingsdenken zich aftekent, in de jaren vijftig en zestig van de 20e eeuw.

Vanuit dit perspectief is het begrijpelijk dat de collectieve herinnering niet bepaald wordt door wat herinnerd wordt, het object bijv. de synode van Dordrecht, of naar de vorm – herdenkingsrede, pelgrimage, cantate – maar ook naar haar aard en naar het soort relatie of het type verhoudingswijze dat de herinnering tussen heden en verleden tot stand brengt: verwerping of adoratie, ontkenning of verdringing. Deze verschillende herinneringsmodaliteiten veronderstellen een *volonté de mémoire*, een wil om te herinneren. Er moet iemand zijn die zich iets herinnert. Bovendien is er een keuze om het verleden op de een of andere wijze te representeren. Wordt die keuze gedaan door een collectief subject of is er iemand, met bepaalde belangen, die zich iets op een bepaalde manier herinnert? In deze bundel wordt betoogd dat het van belang is in te gaan op de vraag welke actoren verantwoordelijk zijn voor deze ‘identiteitspolitieke’ representaties van het verleden. Wie regisseerde de Lutherherdenking, wie schreef de jubileumbundel over de Vrijmaking? Dit methodisch individualisme is zo interessant omdat het bij frasen als: “De kuyperianen prefereerden Calvijn boven Luther”, steeds vraagt: welke kuyperianen? Vanuit zulk perspectief is ook steeds de vraag van belang bij elk eeuwfeest, en bij elke herdenking: welke leiders namen het voortouw tot de viering, en daarmee de toe-eigening, van dit verleden? Welke strategieën hanteerden zij daartoe, welke macht wisten ze uit te oefenen en welke belangen waren met de constructie van dit verleden gemoeid?

Een laatste vraag is die naar het waarom. Het waarom van een bepaalde *lieu de mémoire*, maar ook een vraag naar het waarom van het waarom. Waarom was er in de onderzochte periode zo’n levendige herdenkingscultuur? Waarom waren gereformeerden zo gefascineerd door het verleden? De eerste vraag wordt steeds beantwoord in elk van de afzonderlijke bijdragen, de laatste vraagt om een poging tot verklaring en ordening die gegeven wordt in de inleidingen op de tot eigen clusters samengevoegde bijdragen waarin het boek is opgedeeld en die de afzonderlijk lemma’s in een bredere, sociale context plaatsen. En de allerlaatste vraag die pas beantwoord kan worden door verder onderzoek waartoe deze bundel de grondslag legt: wat is de relatie tussen de in de bundel beschreven herinneringspolitiek en andere cultuur stabiliserende of –transformerende factoren zoals morele codes, wijzen van denken, demografische veranderingen, sociale hiërarchieën en culturele verwachtingspatronen.

De ruim 40 afzonderlijke bijdragen, geschreven door een keur aan protestantse historici, zijn gegroepeerd onder thema’s als: *Vader* (bijv. Johannes Calvijn, Oudvaders), *Zelfbeelden* (bijv. Drie Formulieren van Enigheid, Kleyne Luyden, 1 april), *Vijandbeelden* (Rome, Franse Revolutie, Modernisme), *Geschiedbeelden* (bijv. Reformatie, 18^e eeuw, Gereformeerde beginselen), *Ordering* (bijv. Verzuiling, Sociaal Congres), *Leiders* (bijv. Groen van Prinsterer, Abraham Kuyper, Gerrit Hendrik Kersten), *Breuklijnen* (bijv. Breuke Sions, Volkskerk, Vrijmaking) en ook *Sjibbolets* (bijv. Statenvertaling, Evangelische gezangen, Ambtsgewaad). Bij elkaar geven al deze bijdragen een fascinerend inzicht in het voor gereformeerden relevante verleden en de wijze waarop de gedachtenis daaraan gearticuleerd

werd/wordt door herinneringsmanagers uit eigen kring. De meeste van deze bijdragen zijn op de in de inleiding beschreven thematiek gericht, andere hebben een wat lossere binding aan dat leidende beginsel. In hun beknoptheid, ongeveer 12 pagina's per lemma, geven echter al deze elementen en aspecten van het gereformeerde geheugen, in de tijd op elkaar betrokken in een door de socioloog D.Th. Kuiper geschreven analyse, een verhelderend inzicht in de betekenis voor wat als een gereformeerde identiteit zou kunnen gelden.

Op een geheel ander wijze wordt die identiteit geïllustreerd door een bij Waanders uitgegeven prentenboek: *Het Gereformeerden Boek*. Waar misschien in *Het Gereformeerde geheugen* voor degene die iets van het eigene van de gereformeerde cultuur wil opsnuiven te weinig wordt gevonden, komt in het laatst genoemde boek volop aan zijn trekken: platen van ouderlingen en voorgangers, ingekerfde kerkbanken, het bidden en Bijbellezen aan tafel, Colijn en Kuiper, de predikantsvrouw, de brede en de smalle weg, geuzen en modechristenen, ze trekken alle voorbij. Waar *Het Gereformeerden Boek* vooral een nostalgische willekeur lijkt te verraden, komt het gereformeerde verleden, zoals dat in de jaren vijftig nog een levende werkelijkheid was, daarin toch tot een bijna tastbare presentie. Een geur en smaak die aan de analyses uit *Het Gereformeerde geheugen* soms ontbreken. Maar wat wordt door wie de lezer en kijker eigenlijk voorgehouden, welke groepsbelangen en identiteitsbeelden zijn hier in het geding? Om die vragen te stellen en misschien te beantwoorden ware *Het Gereformeerde geheugen* te lezen.

Rein Nauta
(Paterswolde)

Literatuur

- Francois, Etienne und Hagen Schulze (2001), *Deutsche Erinnerungsorte I-III*, München: C.H.Beck.
- Nora, Pierre (1997), *Les lieux de mémoire*, Paris: Gallimard, 3 tomes.
- Nora, Pierre (spring 1989), Between memory and history, in: *Representations*, 26, 1-24
- Wesseling, Henk, e.a. (2005-2007), *Plaatsen van herinnering*, Amsterdam: Bert Bakker, 4 delen.